

СПОЈНИ ВОКАЛ: ГРАМАТИЧКА РЕАЛНОСТ ИЛИ ГРАМАТИЧАРСКА КОНСТРУКЦИЈА (Од тумачења сложеница до језичке политике)*

Апстракт: У раду се преиспитује статус тзв. спојног вокала у структури сложених речи српског језика. Доказује се да оно што граматографија представља као спојни вокал припада првом делу сложеница: *сладо-* у *сладолед* или *рибо-* у *риболов* су аломорфи коренских јединица *слад-* и *риб-*, којима *о* (/ *е*) придолази као назнака несамосталне (детерминативне и доследно неререференцијалне) употребе. Обележја таквих аломорфа се повезују са неутрумом, чије се граматичке функције изводе из његовог положаја у структури рода као лексикосемантичке (тзв. природни род) и референцијално-граматичке (моција рода), класификационе граматичке и флексионе граматичке категорије. Указује се на сличност функције првог дела сложеница са функцијом прилога и оспоравају се налази да у српском језику постоје сложенице са напоредним односом делова. У даљем се току анализе, где је посебна пажња посвећена кованици *српскохрватски*, указује на иста формативна обележја првог дела сложених и полусложених речи, чија се двочланост јасно одражава у писању (*српско-хрватски*).

Кључне речи: творба речи, сложенице, спојни вокал, род, неутрум, референција, детерминативност, *српскохрватски*.

1. На чињеници да нове речи у словенским језицима најчешће настају извођењем и да ти језици „нису нарочито склони композицији“, у науци је уопштен став да су његове старе и нове сложенице „настале претежно као калкови“ (Клајн 2002: 15) – најпре превођењем са грчког, а потом и са латинског и немачког језика (Исто). Уз читав систем двотематских властитих имена и много других општесловенских сложених речи, таквом се виђењу противи само општесловенско *човек* (< *čelo-věkь* или **čьlo-věkь*, Skok: *čovjek*) – темељна реч-појам чију сложену структуру нико не доводи у питање. И да је једина,¹ та реч би морала бити довољна да се замислимо над учењем о словенским сложеницама као калковима.

1.1. Стоји, наравно, чињеница да је у словенским језицима заступљенија творба речи суфиксацијом, што им омогућавају развијени системи суфикса, везаних семантичкокатегоријалних јединица које изведену реч аутоматски уводе у

* Прилог је рађен у оквиру научноистраживачког пројекта „Обрада старог српског писаног наслеђа и израда *Речника црквенословенског језика српске редакције*“ (178030), који финансира Министарство за просвету и науку Републике Србије. Верзија рада је прочитана под радним насловом „Спојни вокал – морфема као разликовно обележје (неутрализатор)“ (VII Међународни научни скуп *Језик, књижевност, уметност*, Крагујевац 2012).

¹ У српском језику су као називи родова и врста у животињском и биљном свету сразмерно честе како сложенице (исп. *биљојед*, *месождер*, *сваштојед*, *мравојед*, *белоушка*, *медвед*, *кукувија*; *чуваркућа*, *милодух*, *гороцвет*, *драгољуб*; *виригон*, *вукодлак*), тако и сложени (синтагматски) називи (*слепи миш*, *бела рада*, *хајдучка трава*, *мајчина душица*). На то да сложенице типа *милодух*, састављене „из придјева и супстантива“, морају „увијек значити име нечему“ указивао је још Ј. Живановић (1904: 187).

нов „језички свет“ (Бошковић 1936: 67) – у нову граматичку категорију (*стар, старост, старити*) и у одређен категоријални тип појмова (*старица, старац и старица, старатељ, старешина, старост, старење; старити, старати се* итд.). Ту системски важну способност, са којом могу бити повезана запажања странаца о нарочитом начину мишљења словенског света,² немају јединице са значењем: оне не категоришу непосредно, већ значе (посредују и представљају) нешто одређено (*риболов, југоисток, распикућа*).

1.2. Имајући у виду то да су изворне српске сложенице по правилу егзоцентричне, као и то да двотематске творбене основе не искључују суфиксацију, разлика између слагања и суфиксације у српском језику би се могла посматрати као процес формирања сложених основинских јединица (*риболов-реброљуб-, ситногор-*), на једној, и процес формирања речи, на другој страни. Статус речи на исти начин задобија творбена основа са једном (*лов-ф, риб-а, гор-а, ребр-о; лов-ац, гор-ица, ситн-ица, љуб-ав; сит-(а)н/-ф, -а, -о/, љуб-и/-ти/*) и са две тематске јединице (*риболов-ф, риболов-ац; реброљуб-ац, реброљуб-је, реброљуб-ив; ситногор-ица*): обе врсте основа самосталним речима постају како асуфиксалном, тако и суфиксалном творбом.³ На исти би се начин, као разлике формативне природе, могле протумачити и разлике у првом делу сложених основа: у сложеницама типа *медвед* и *зимзелен* тај део у слагање улази као гола коренска јединица, док у *риболов*, *самоток* или *винопија* тражи посебно формативно обележје. Саме по себи, ове паралеле говоре да може бити спорно постојање оног оног што се у науци назива „спојни вокал“.

2. Даћемо кратак преглед тумачења спојног вокала у српској (и словенској) граматографији, и то претежно на основу увида које је не тако давно изнео И. Клајн (2002: 23–27). Ти увиди показују да је статус тзв. спојног вокала у науци о језику споран по неколико основа.

2.1. Сам термин *спојни вокал* говори да је ту јединицу наука о језику препознала као елеменат чија је функција да повеже (споји) две коренске морфеме у једну сложену основу (/сложену реч). Такав какав је, тај термин (исп. и „спојник, спојница, везивни вокал, везивна морфема, спојни формант“, Клајн 2002: 23) указује на разумевање да је реч о нарочитој јединици, односно, о в о к а л у (гласу,

² Исп. „То је мистерија словенског ума: иако изгледају у потпуности као људи од акције, Словени су сасвим свесни унутрашњег живота из кога та акција извире, што је дар који код других народа имају само интелектуалци“ (R. Vest, *Crno jagnje i sivi soko*, Beograd 2008: 688), или: „Стефан Душан је јасно исказао ону исту тежњу која је и данас врло карактеристична за Словене – *жељу да се сагледа целина* [ист. J.P.]“ (Исто: 669). Ово „жеља да се сагледа целина“ би се могло формулисати као „неужност да се пође од целине“: суфиксална творба именица подразумева аутоматско увођење изведене речи у одређену категорију појмова, тј. класирање по категоријалном типу предмета које дати суфикс назначавача (о категоријалним вредностима суфикса више у раду „Суфикси *-ина* и *-ица* као опозити у географској терминологији и топонимији“, *Ономатолошки прилози XXII* – у штампи).

³ На ово је имплицитно указао Ђура Даничић, који сложене речи није подвргавао посебној анализи „највише за то што је и у њихову постању главно наставак, јер их без њега не би ни било“ (према Живановић 1904: 176).

исп. термин „спојни глас“, т. 4.3) који нема разликовну вредност, већ „спојну“ (везивну) функцију. По свој прилици, то виђење је производ аналошког повезивања те јединице са улогом везника у синтакси (нпр. са *и* или *а*),⁴ на шта указује Белићев термин „копулативна сложеница“ и тумачење да „*глухонем* значи ‘глух и нем’“ (Белић 1949: 108) или да *југоисточни* значи „и јужни и источни“ (Исто: 110).

2.2. Кад је у питању типолошко сврставање ове јединице, савремена наука у том погледу углавном остаје несагласна или неодређена. Клајнов преглед новијих лингвистичких погледа на „улогу спојног вокала“ у сложеницама српског језика (Клајн 2002: 23-27), који првенствено имају ослонац на учењу руских лингвиста, показује да највише несагласја има око утврђивања граматичког статуса те јединице: „да ли је спојни вокал [а] ‘интерфикс’, дакле морфема бар делимично аналогна префиксу и суфиксу,⁵ или је пак [б] морфонолошки елеменат са чисто формалном функцијом везивања“ (Клајн 2002: 23). Као „компромисни став“ Клајн (Исто) препознаје Ремелмајерово гледиште да је спојни вокал афикс без семантичке вредности, тј. да асемантичност спојног вокала чини основну разлику између њега, на једној, и свих осталих афикса (творбених и граматичких), на другој страни (Исто: 23–24). Овакво гледиште Клајн препознаје и код хрватских граматичара из 80-их година прошлог века, где примећује и једну контрадикцију: тврдња „спојник није значљиво творбено средство“ стоји у контрадикцији са тврдњом да „спојник је значљива јединица – он значи спајање, само што то није творбени него граматички садржај“ (Исто). Указујући на „магловитост и замршеност ове формулације“ (Исто: 24), Клајн налази „да би даље расправе ове врсте тешко могле довести до неког одређеног закључка“, чиме имплицитно указује на то да граматички статус спојног вокала остаје нејасан, тј. у науци о језику неодређен.

2.3. По Клајновом виђењу, у ово спорно питање „више светлости не уноси ни дијахронија“, из које издваја Белићев суд да спојни вокал потиче „још из оног времена када није било развијене флексије“ (према Исто: 24). Наиме, то што први део многих сложеница подразумева неку падежну вредност која није обележена падежним средствима (нпр. „*рукотвор* ‘оно што је руком рађено’ [спац. Ј.Р.]“), Белић тумачи као „старије срастање када није било засебних падежа и других облика флексије и када су се односи делова сложенице одређивали према њиховом значењу (унутрашњим, а не спољашњим обликом) [спац. Ј.Р.]“ (Белић 1949: 108). Запажање да су се „ти облици тада завршавали најобичније вокалом *о*“ (Исто), у складу је са формулацијом да су сложене речи првобитно настајале *срастањем* реченичних делова – у говору (синтагматска творба), а не у језику (морфемска творба). Такав став експлицитно износи Шански (1958), који порекло „спојног

⁴ За разлику од тзв. спојног вокала, према коме се у систему не види ниједна друга јединица са сличном функцијом, системи везника почивају на функционалним разликама типа *одређено* / *неодређено* – неутрално (нпр. *супротни* | *раставни* – напоредни – *закључни* | *искључни*), тј. на функционалним структурама из којих се извлаче вредности јединица.

⁵ Имајући у виду то да се у нашој граматографији граматичке морфеме називају „наставци“, док су термини са *-фикс* резервисани за творбу (*префикс*, *суфикс*), сврставање спојног вокала у „инфиксе“ (Станојчић – Поповић 2008: 163) говори да се он посматра као нарочито позиционирана творбена морфема (интерфикс).

вокала“ види у старом „тематском суфиксу -о-“, тј. у старим -о/јо- основама.⁶ У суштини, све ово се своди на налаз да у старим словенским сложеним речима и нема спојног вокала, већ да је *о* (/ *е*) долазило као завршетак њиховог првог дела.

Свакако је са овим повезана појава занемаривање тезе о постојању спојног вокала у етимолошким истраживањима (исп. разлагања сложених основа типа *човек* на *čelo-věкъ*, **čьlo-věкъ*, Skok: *čovjek*; или *бзолика* на **bъzo-lika*, ЕРСЈ: *бзолика*). П. Скок је, по свему судећи, одбацивао могућност постојања тзв. спојног вокала у сложеним речима: (1) уз одредницу *о* (Skok: *о*) не наводи функцију звану „спојни вокал“, „спојник“ или сл.; (2) у тумачењу сложеница типа *trogoče*, *trokrak*, *trostruk*, *tromeđa*, *trojedin* и сл. запажа да у њима самогласник *о* стоји „prema dvo- kao i иначе u složenicama“ (Skok: *tri*).

2.4. Због свега изнесеног, у науци нема сагласности ни око тога шта се све у саставу сложене речи може подвести под „спојни вокал“: поред *о* и *е*, треба ли говорити и *ѳ* спојнику, *о* спојном *и* и *у*, или су формације типа *богумил* сраслице (са падежним *у*), а оне типа *лезилебовић* „императивне сложенице“.⁷ Поред овог, нема сагласности ни око тога да ли у сваком *о* и *е* које у сложеној речи следи иза прве коренске јединице треба видети „спојни вокал“. Нејасно је, наиме, да ли спојно *о* и *е* треба тражити само тамо где се у првом делу препознају основе именица м. и ж. рода (нпр. *рукохват*, *водоплавно*, *бакрорез*, *југоисток*, *родољуб*; *богобојажљив*), глаголске (*купопродаја*, *примопредаја*, *климоглавац*, *праскозорје*) и бројевне основе (*дволичан*, *трострук*, *петоспратница*), или је исти елеменат присутан и у сложеним речима чији су први делови формално једнаки неутрумској именици (*небодер*, *дрводеља*, *чудотворац*, *морепловац* и сл.), придеву у облику неутрума или прилогу (*белошљива*, *белопут*, *белосветски*, *старосватица*, *доброчинство*, *зостављати*, *благословити*, *светлоплав*). Вокал у формацијама овога типа на истим се местима каткад одређује као „спојни вокал“, „флексиони наставак“, или флексиони наставак који „напросто преузима улогу спојника“ (Клајн 2002: 27). Посебно је нејасан основ Белићевог тумачења да је *о* у *глухонем* „спојни вокал који претставља стару основу“ (Белић 1949: 108), а да „код сложених придева обично имамо на крају првог дела вокал *о* (*саможив*, *првовенчани*, *новосадски* и сл.)“, тј. да имамо „сложенице саставне, управо синтагматске“ (Исто: 153).

⁶ Шански сматра да је само слагање првобитно почивало на срастању речи које су се у говору налазиле у непосредној вези (исп. Белићево „сложенице саставне, управо синтагматске“), а да се касније, кад је у прасловенском језику заживео друкчији начин творбе сложеница (морфемска творба), старо тематско -о преобразило у засебну јединицу, тј. у интерфикс или спојни вокал *о* (са алофоном варијантом *е*). Он објашњава да је „слово *злодей* возникло путем обьединения основы *зло-*, состоящей из корня *зл-* и тематического суффикса -о-, и слова *дѣй* – ‘делатель’; слово *листопад* возникло в результате сложения основы *листо-*, состоящей из корня *лист-* и тематического суффикса -о-, и слова *падѣ* – ‘падение’ и т. д.“ (Шанский 1958: 33).

⁷ У процени статуса јединице која стоји на крају првог дела сложенице примењују се различити критерији. Примера ради, Клајн (2002: 42) сматра да се, због тога што у српском језику више нема негдашњег одређеног придева „с наставком *ј*“, именица *Цариград* у синхроној анализи мора посматрати као „сложеница састављена с именицом *цар* и спојним вокалом -и-“.

3. Да би се потпуније осветлила улога (и разумела природа) оног што се назива спојни вокал, неопходно је, пре свега, одредити се између три могућности: (1) то је посебна јединица (афикс, тј. „инфикс“ / „интерфикс“) са функцијом синтактичког типа, тј. спојник (/спојни вокал) као посебан део сложене речи (*југ-о-исток*, *риб-о-лов*, *мор-е-пловац*, *неб-о-дер*, *светл-о-сив*); (2) то је јединица која чини интегрални део (некакво обележје) првог дела сложене речи (*југо-исток*, *рибо-лов*, *море-пловац*, *небо-дер*); и најзад, место које тај елеменат заузима допушта и могућност да он буде (3) интегрални део другог дела сложене речи (*југ-оисток*, *риб-олов*, *мор-епловац*, *неб-одер*).

3.1. Јасно је да се одмах, због семантичких и свих других разлога, мора одбацити ова последња могућност, допушта само са формалнолошког аспекта. Некакво дејство тога аспекта у разумевању (не и у градњи) сложених речи могуће је само код сложеница страног порекла, што се и потврђује у топонимистичком термину *оним* (општа ознака за јединицу из класа *топоним*, *хидроним*, *антропоним*, *патроним*, *теоним* и сл.).⁸ Незамисливо је, међутим, да би било који изворни говорник српског језика по моделу грешком изолованог *оним* изоловао нпр. **ок* из сложеног придева *плавоок*.

3.2. По свему судећи, мора се одбацити и првонаведена могућност, која је такође допушта само са формалнолошког аспекта, док је ништа што је у природи српског језика (осталих словенских, па и индоевропских језика) не допушта.

3.2.1. Наиме, незамисливо је да у језику синтетичког типа какав је српски, у коме једна везана морфема истовремено носи и по три (семантичко-)граматичка податка (нпр. -у у *кашику* носи податак о падежу, броју и роду; или -им у *радим* – податак о лицу, броју и времену), постоји усамљена јединица са једном једином функцијом. Немогуће је, дакле, да у језику постоји јединица („спојни вокал“) која живи без иједног опозита (разлике типа *не* | *да* – \emptyset ‘ћутање’, в. фус. 4) и остварује се без иједне пратеће вредности.

3.2.2. У контексту првонаведеног тумачења статуса „спојног вокала“ [2.2, а], указујемо на чињеницу да „спојни вокал“, за разлику од суфикса и префикса као творбених морфема са семантичкокатегоријалном (*стар-ица*, *стар-ост*, *стар-и-ти*), прагматичкосемантичком (*кућ-ица*, *кућ/ет-ина*) или граматичкосемантичком вредношћу (*о-старити*, *за-старити*, *про-сед*), у твореницу не уноси никакву вредност семантичког типа, тј. ни у којој мери не утиче на њен семантички потенцијал. То само по себи говори да између творбених морфема и тзв. спојног вокала не може бити било каквих веза.

У тумачењу да је спојни вокал „морфонолошки елеменат са чисто формалном функцијом везивања“ [2.2, б] остаје нејасно на основу чега се

⁸ На погрешност овог термина, који је код нас постао сасвим уобичајен (исп. наслов мога рада „Оними Будим, Будимља, Будимље“), пажњу је недавно скренуо Александар Лома (монографија посвећена топонимији Бањске хрисовуље, 2. књига Библиотеке Ономатолошких прилога, САНУ – у штампи). Издвајању овога *оним* могло је допринети дејство аналошког повезивања заједничког дела ових сложеница са изведеницом *ономастика*, тј. са гр. *опота* у корену тога термина. На то да се и други део сложених речи мора посматрати као несамостална јединица (део речи, а не „део говора“, тј. реч одређене врсте) указујемо у т. 6.5.

„морфонолошким елементом“ назива фонолошки изразито стабилан елемент речи, неосетљив на фонолошко окружење (исп. примере *средњовековни*, *риђобрад*, *биљојед*, *срцолик*, в. коментаре ових и њима сличних примера у Клајн 2002: 24).

3.2.3. Ако вокали *о* и *е* имају способност да повезују две коренске јединице, зашто не би имали способност да међусобно повезују друге и другачије јединице, тј. зашто *о* и *е* нису везници (исп. троделне сраслице са везничким *и*: *соихлебник*, *даниноћ*, *кудикамо*, диј. *кадѝкад* и сл.)?

3.2.4. То што се не зна шта треба убрајати у „спојне вокале“ (само *о* / *е*, или и *и*, *у*, *ѳ*), говори да се не зна шта је заиста спојни вокал.

3.2.5. Да је тзв. спојни вокал граматичарска конструкција, а не стварна граматичка чињеница, говори и то што лингвистичке погледе на ту јединицу прати превише нелогичних и нерешених детаља.

4. Преостала је, дакле, једна једина могућност: тематски део сложених речи је састављен од две, а не од три јединице. Оно *о*, *е*, *и* или *ѳ* на крају прве тематске јединице у сложеним речима (*југо-исток*, *водо-вод*, *биљо-јед*, *зло-патити се*, *морепловац*, *оче-видац*, *очи-гледно*, *цепи-длака*, *зим-зелен*), као и оно *и* или *у* (*у сврсисходан*, *Цари-град*, *полу-брат*, *богу-мил*) на крају првог дела сраслица, – чини интегрални (формативни) елемент тога дела сложених речи. Разлика је у томе што се сложенице обликују у језичком свету, и у њима се формом првог дела назначава његова семантичка несамосталност и неререференцијалност (морфемска творба), док сраслице настају у говору, и у њима форма првог дела долази као обележје његове досложеничке (синтаксичке) функције (синтагматска творба).

4.1. Како смо видели, Белић је указивао на то да облик првог дела сложених речи типа *рукотвор* по пореклу „претставља стару основу (или стари облик)“ (Белић 1949: 108), те да вокал *о* у првом делу сложених придева типа „*саможив првовенчани*, *новосадски* и сл. [...] претставља крај старе основе придевске, управо стари дофлексивни придевски облик“ (Исто: 153).

4.2. Сличну претпоставку износи и И. Клајн (2002: 24), и то непосредно после закључка да „статус *о* и *е* као спојних вокала није споран“. Том се закључку противи како целина претходећих му разматрања, тако и ауторова слутња да „спојни вокали“ стоје у некој (он каже аналошкој) вези „с флексионим облицима с вокалом *-о* или *-е* у наставку“ (Исто), односно, да је то *о* „имало узор и ослонац у флексионом *-о* (у средњем роду именица, придева, заменица, чему је могло допринети и његово присуство у падешким наставцима *-ом*, *-ој*, *-ови* и у присвојном *-ов*)“ (Исто: 26). Као поткрепу том новоизнесеном виђењу, Клајн (2002: 26) наводи (и експлицитно прихвата) Бабићеву претпоставку „да спојник није уопће формант, него додатак основи којим се она оспособљује за слагање, дакле аломорфизација основе, тј. да се основа у слагању јавља у аломорфном лику“. Овој „тврдњи“⁹ Клајн придодаје запажање да „‘аломорфни лик’ нипошто не мора бити

⁹ Цитирани став Бабић не формулише као „тврдњу“, већ као могућност („Може се сматрати да...“, Babić 1986: 30) коју сам практично не прихвата, тј. не примењује је. У анализи сложених речи он се држи дефиниције: „Dviје se osnove najčešće povezuju tako da se prvoj dodaje spojni formant *-o-*, *-e-* ili *-i-* [...]. Taj se spojni formant naziva spojnik.“ (Babić 1986: 30) – дате пре цитиране претпоставке.

различит од свих већ постојећих аломорфа променљиве речи“, уз назнаку да има у виду прилоге и форме именских речи са завршним *о* и *е*. Ово га, међутим, не спречава да тај елеменат и даље посматра као спојни вокал, тј. да нарочито подвуче став да у тим случајевима „флексиони наставак преузима улогу спојника“ (Исто). Упркос овом подвлачењу, у самој се анализи неретко бележи тумачење да оно што се назива „спојни вокал“ представља „заправо завршетак првог форманта, а не равноправан саставни део сложености“ (Исто: 40).

4.3. На то да у сложеним речима типа „руск. *вод-о-нос*, латинск. *agr-i-cola* ‘землоделец’ или немек. *Übung-s-platz* ‘площадка для занятий’“ нема некавог „спојног гласа“ нити „интерфикса“, већ да оно што се у граматографији представља као спојник припада, у ствари, првом делу сложености, – експлицитно указује Плунгјан: „единицам типа ‘соединительных гласных’ нельзя приписать никакого самостоятельного, и, в соответствии с базовыми принципами морфемной сегментации, они не могут быть отделены от соответствующих корней“ (Плунгян 2009: 98). Суд који следи у суштини одговара поменутој Бабићевој претпоставци: „*водо-* – это алломорф корня *вод-* выступающий в особой позиции (перед другим корнем); иными словами, это морфологически связанный вариант субстантивного корня. Тем самым, интерфикс может претендовать в лучшем случае на статус морфоида, но не полноценной морфемы“ (Исто).

Дакле, оно *југо-*, *зло-*, *море-*, *оче-*, *очи-*, *цепи-* као први део сложених речи, тј. први део сложених основа, представља аломорфе (в. Kristal 1988: *alomorf*) – форме којима се обележава семантички недистинктиван облик живота несамостално (детерминативно, нереференцијално) употребљене коренске јединице.

5. Намеће се питање зашто се баш *о* и *е*, вокали који су у морфологији српског језика препознатљиви као неутрумско граматичко обележје, појављују као најчешће формативно обележје првог дела двотематских речи? Како смо видели, И. Клајн је изнео претпоставку да је то *о* „имало узор и ослонац у флексионом *-о* (у средњем роду именица, придева, заменица, чему је могло допринети и његово присуство у падешким наставцима *-ом*, *-ој*, *-ови* и у присвојном *-ов*)“ (Исто: 26).

По свему судећи, то *о* (/ *е*) се заиста најпре може разумети ако се повеже са статусом неутрума као елемента трочлане категорије рода, и то под условом да се род раздвојено посматра као: (1) лексичкосемантичка и референцијално-граматичка категорија (тзв. природни род¹⁰ и моција рода), (2) класификациона граматичка категорија (родови именица у језику, тзв. граматички род), и, најзад, као (3) флексиона (референцијално-конгруентна) граматичка категорије (по роду променљиве придевске јединице). Природа неутрума и других чланова категорије рода у језику открива се онда када се та категорија посматра као јединство три

¹⁰ Ови термини спадају у групу грубих грешака које су стари Латини направили на самим почецима развоја граматичке мисли. По свему судећи, те грешке су дошле као последица мешања родова речи (исп. *глаголски род*, а не само именички) и родова ствари (хијерархијско устројство родова и врста у логици), и уз то мешања рода именица са полом као биолошком карактеристиком означеног бића (пored термина *природни* и *граматички род* исп. и термин *општи род*); о томе у Радић 2010б.

вредносно различита елемента, а не као јединство три елемента са равноправним статусом. Јер, нигде у свету, па ни у језику, јединице у истом статусу не могу чинити структурну целину: основ (и услов) постојања сваке, па и језичке структуре јесу неједнаке вредности (неједнак положај) елемената који је чине. Организациони модел елемената рода у језику у свему одговара моделу организације читавог језичког система: читав систем и сви његови подсистеми почивају на трочланим структурама организованим тако да системске вредности једног дела структуре произилазе из његовог положаја у датој структурној целини, при чему се силогистички облик типа **ОДРЕЂЕНО/НЕОДРЕЂЕНО**–НЕУТРАЛНО (тип *ово|оно–то*) указује као темељни организациони образац (о томе у Радић 2013).

5.1. Ако пратимо однос род именица – пол њима именованих бића, тј. ако именички род посматрамо са лексичкосемантичког аспекта, показује се да су такви називи организовани у трочлане структуре чији делови стоје у односу **ОДРЕЂЕНО/НЕОДРЕЂЕНО**–НЕУТРАЛНО: **женско/мушко**–неутрално (*жена | човек – дете, кошута | јелен – лане, мечка | медвед – мече*), или, **мушко/женско**–неутрално (*мачак | мачка – маче, ован | овца – јагње, петао | кокошка – пиле*).¹¹ Позицију (2) **НЕОДРЕЂЕНО** заузима члан структуре који живи на највишем нивоу општости (назив јединке мушког или женског пола истовремено је и назив врсте: *човек, јелен, медвед; мачка, овца, кокошка*), што уз неосетљивост на податак о полу подразумева и општу (нереференцијалну или неодређено референцијалну) примену; ово (1) **ОДРЕЂЕНО** је члан структуре који носи семантички утврђен податак о полу (*кошута – ‘женско’, мачак – ‘мушко’*), обично подразумева одређену референцију, и без могућности је да се уздигне на највиши ниво општости. Ово (3) **НЕУТРАЛНО** подразумева „не-род“ (назив неутралан на податак о полу), дакле, не трећи род као „средњи“ (тип *мало|велико–средње*), већ трећи елеменат категорије рода неутралан на разлику која окупља бинарне опозите (в. Радић 2006, 2010а).

Тип разлике између **ОДРЕЂЕНОГ** и **НЕОДРЕЂЕНОГ** члана оваквих структура говори да и сами опозитни парови на унутрашњем (логичком) плану образују трочлане структуре истога типа: *жена | човек – ЧОВЕК, ован | овца – ОВЦА*. Управо на таквом структурном односу почивају и (релацијско-)атрибутивни називи лица типа *кума / кум – КУМ* (исп. *кума / кум – кумче*), *учитељица | учитељ – УЧИТЕЉ*, *глулица | глумац – ГЛУМАЦ, судиница (/суткиња) | судија – СУДИЈА*; као и *грађанка | грађанин – ГРАЂАНИ, Српкиња / Србин – СРБИ, рођака | рођак – РОЂАЦИ, супруга | супруг – СУПРУЖНИЦИ* и сл. Овде промена (моција) рода долази као говорна (граматичка) реакција на пол референтног лица: *учитељица* увек представља лице женског пола, док *учитељ* значи ‘мушкарац учитељ’ само кад подразумева одређену референцију или се мисли у пару са *учитељица*.

Насупрот несталном месту опозита ‘мушко – женско’, условљеном мноштвом различитих семантичко-прагматичких фактора, положај неутрума остаје увек исти: то је члан структуре који је потпуно неосетљив (неутралан) на семантички податак о полу, те и базично асемантичан (на природу ствари

¹¹ Граматичком термину „средњи род“ више пажње смо посветили у Радић 2006. Односом рода у природи, логици и граматички, а посебно односом рода у језику, на једној, и рода и пола у природи, на другој страни, бавили смо се у Радић 2010а, 2010б и 2010в.

неосетљив) члан категорије именичког рода.¹² Могуће је да се управо тим особинама – апсолутна асемантичност и неучествовање у моцији рода – може објаснити појава да су као неутруми обликоване многе именице које карактерише слаба осетљивост на разлику између референцијалне и нереференцијалне примене (исп. *небо, море, сунце, јутро, злато, дрво, брашно*). Полазећи од овог, сасвим је логично очекивати да ће неутрумско *о (/е)* долазити и као назнака за било коју нереференцијално (или и несамостално) употребљену семантичку јединицу: *брзо пише, брзопис, кумоклетство, кумови* („општа“ множина), *с кумом* (друштво) и сл.

5.2. Када, пак, именице посматрамо као речи датог језика и бавимо се класификацијом речи као речи, тј. трагамо за критеријем на основу кога се издвајају родови (најопштији типови) именица, ту се у српском језику најјасније издвајају именице које у номинативном завршетку имају вокал *о/е* и доследно им својствену формалну једнакост номинатива (Н) и акузатива (А).¹³ У савременом српском језику насупрот њима стоје именице тзв. *а*-парадигме, тј. именице у којима се разлика Н – А јд. увек обележава формалним средствима (Н *овца* – А *овца*-у, „III врста“ или „именице ж.р. III врсте“). Посебно место заузимају именице са *-ø* морфемом у номинативу, које се у „мушки“ или „женски“ род сврставају у зависности од деклинационих обележја (именице м.р. I врсте, и IV врста – именице ж.р.).¹⁴ У погледу односа Н – А, обе деклинационе врсте карактерише појава њихове формалне неједнакости (Н *човек* – А *човека*; Н *мати* – А *матер*), или формалне једнакости (Н *капут* – А *капут*, Н *ствар* – А *ствар*).¹⁵

Поново можемо констатовати да је неутрумским именицама, за разлику од именица м. и ж. рода – које карактеришу разнолике номинативне форме (исп. *жена, кћи, памет; човек, Никола, Марко*), пропустљиве парадигматске границе и парадигматски обрасци зависни од (прагматичко-)семантичких разлика, – својствен изразито висок степен граматичке „правилности“, што се такође може разумети као

¹² Привид је да сам неутрум носи семантички податак ‘младо’ / ‘мало’ / ‘младунче’, тј. да је то основа „средњег рода“: логика структурних односа налаже да називи младунаца, бића у чијем одређењу полна разлика мора бити небитна јер нема никакаво прагматичко дејство (а уз то је не прате ни лако уочљиве физичке разлике), – задобијају неутрумске форме (исп. *братаница* | *братанац* – *братанче*). Савремени српски језик показује да на семи ‘незрела јединка’ почивају неизведене (*дете, јагње, пиле, теле*, исп. *беба*) или изведене неутрумске именице (*младун-че, кум-че, паче, маче, куче, зече* и сл.), неподводиве под моцију рода. (Овом приликом остављамо по страни могуће неједнако порекло завршног *-че* у наведеним примерима.)

¹³ На основу посебних, а у суштини небитних критерија, те се именице у граматикама обично сврставају у две врсте: у „I врсту“, заједно са именицама м.р. на *-ø*, и у „II врсту“, која се као посебна (само неутрумска) врста издваја не на основу номинативног завршетка или разлика у падежним односима и наставцима, већ само на основу тога што њихове зависне падеже прати проширење основе (*дете, детета; име, имена* и сл.).

¹⁴ То у наше време, у књижевном језику који многе дијалекатске разлике препознаје као књижевнојезичке варијације, условљава појаву да се иста именица сврстава у различите родове (нпр. *зимзелен, израст, трулеж* се одређују као именице м.р. и ж.р., в. Радић 2010в).

¹⁵ О граматичким одређењима именица у лексикографији (и граматологији), са приметним неразликовањем рода именица од пола именованих ентитета (мешање рода као класификационе граматичке и рода као лексикосемантичке категорије) и мешањем рода као класификационе и рода као флексионе (референцијално-конгруентне) граматичке категорије, в. Радић 2010в.

одраз асемантичности неутрума.¹⁶ Посматрано, дакле, са чисто формалне стране, елементи рода као класификационе граматичке категорије би се могли представити као структура **ОБЕЛЕЖЕНО** (семантички неусловљено, именице на -а) | **НЕОБЕЛЕЖЕНО** (семантички условљено, именице на сугласник) – НЕУТРАЛНО (неутрумске именице).

5.3. Кад се род посматра као флексиона категорија, тј. као конгруенцијски (*сив* капут, *сива* марама, *сиво* одело) или референцијално (*дошао* си, *дошла* си, *дошло* је) условљено обележје по роду променљивих придевских речи, показује се да устројство категорије рода ту почива на односу **ОБЕЛЕЖЕНА** | **НЕОБЕЛЕЖЕНА** – НЕУТРАЛНА вредност: ж.р. се препознаје као члан увек обележен истом јединицом (нпр. *лѣп-а* / *лѣп-ѣ*, *Петров-а*, *школск-а*, *наш-а*, *св-а*, исп. *он-а*), м.р. као необележен или обележен члан (*лѣп-ѳ* / *лѣпѣ*, *Петров-ѳ*, *школск-и*, *наш-ѳ*, *с(а)в-ѳ*, исп. *он-ѳ*), док се неутрум издваја као члан коме одговарају два недистинктивна, позиционо условљена обележја (*лѣпо* / *лѣпѳ*, *Петрово*, *школско*, *наше*, *све*, исп. *он-о*).

За разлику од придевских речи м. и ж. рода, чије деклинационе форме карактерише смена формалних обележја (*леп-а*, *леп-е...*; *леп-ѳ*, *леп-ог...*), неутрумско -о и -е бива саставни део већине јединских падежних наставака (*леп-о*, *леп-ог...*; *наш-е*, *наш-ег...*, – свих сем инструментала), те би се и данас могло посматрати као саставни део неутрумских основа (*лепо*, *лепог*; *наше*, *нашет*). То је показатељ још једне, чисто формалне неутралности овога члана структуре: **женски род** | **мушки род** – неутрум.

6. Ове доследно неутралне позиције неутрума обезбеђују томе члану рода мноштво различитих системских функција у језику, и вероватно је да би се свака од тих функција могла препознати као одраз његових неутралних позиција у наведеним структурама. Навешћемо само неке од најлакше препознатљивих функција, међу којима су и оне које се у науци само подразумевају: обележје придевских речи у безличним и обезличеним реченицама (*загрмело* је, *спавало* му се, некад се *лепо живело*); обележје именица које су по пореклу поменичени придеви а значе нешто не-јединично (*добро*, *зло*, *копно*, *злато*); обележје именички употребљених придева (*Бело* ми пред очима); обележје категоријалних речи *ко|што* и деиктика *ово|оно–то*, неосетљивих на разлике у природи ствари (*То* је слика / портрет / мој син / моја кћи / моје дете / моје све), обележје универзалног *све*, итд. Речи *ко*, *што*, *ово*, *све* и сл. су јединице које су неосетљиве на род и у њима завршно *о* (/ *е*) није знак неутрума, већ знак за „не-род“ (или „над род“).

¹⁶ Поларизам неутрума (средњег рода), на једној, са м. и ж. родом на другој страни, свакако је повезан са постављањем основних разлика у предметном свету, што се везује за праиндоевропску епоху. Ту разлику А. Меје (1965: 105) формулише као „род ствари“ (*средњи* род) || „појмови рода бића“ (*мушки* и *женски* род). Појава да „мушка“ или „женска“ граматичка обележја у индоевропским језицима имају и многе именице које не припадају „појмовима родова бића“ по правилу се објашњава као продукт анимистичке свести праиндоевропског света. Чини се, међутим, да би се све функције рода у језику пре могле извести (објаснити) из структурних односа делова логичке (силогистичке) форме у којој су морале бити утемељене те првостављене разлике (*femininum* | *maskulinum* – *neutrum*), в. т. 5.1.

6.1. Посебно ћемо издвојити појаву да неутрумска формална средства долазе као обележје прилога, што је функција која би, чини се, најпре могла помоћи да се разуме смисао учешћа истих тих средстава у обликовању првог дела сложене речи. Прилози су, наиме, речи које стоје уз глаголе (*много спава*), придеве (*много добар*), друге прилоге (*много дуго спава*), те уз именице које значе нешто не-јединично (/ протечно) или су у множини (*много цвећа / брашна / деце / људи; много јабука / мушкараца / жена*). Кад стоји уз глаголе, придеве и прилоге, та реч није (и не може бити) усмерена на предмете (ванјезички ентитет који се означава именицом или назначава личним обликом глагола), већ је усмерена на значење речи уз коју стоји. Функција начинских прилога је да нијансирају (прецизније представе, степенују) радњу означену глаголом (*лепо / гласно / прегласно / тихо / претихо / лоше пева*),¹⁷ и то тако што нијансирају значење саме речи, тј. глагола *певати*.

Да су те речи усмерене на значење јединице уз коју стоје, а не на нешто што она представља (што је изван ње), посебно се јасно види када се прилози упореде са придевима. Наиме, основна разлика између придева и прилога садржана је у томе што је придев усмерен на предмет представљен именицом уз коју стоји, док је прилог усмерен на сам придев или глагол, тј. на њихово значење. Примера ради, придев *жут* у *жут цвет* или *жуто лишће* се не тиче значења именица *цвет* и *лишће*, већ ванјезичких ентитета званих 'цвет' и 'лишће',¹⁸ као што ни придеви *леп / читак / нечитак* *рукопис* нису усмерени на значење именице *рукопис*, већ на „слику“ одређеног рукописа, тј. на предметност појма *рукопис*. Супротно овом, прилог *много* у спојевима *много пише* и *много леп* *рукопис* нема ниједну додирну тачку са X-лицем које *пише* нити са „предметом“ зв. *рукопис*, већ само са значењем глагола 'писати' и придева 'леп' (исп. сложенице *рукопис* и *машинопис* и синтагме са прилошки употребљеним јединицама *пише руком*, *пише на машини / машином*). То се, поред осталог, показује и у чињеници да иста реч уз придев и прилог значи степен (*много леп*, *много лѐпо*), а уз глагол и именицу „меру“ (*много пије*, *много спава*; *много цвећа*, *много прозора*).

Ово говори да би се у сложеници *плавозелен* формативно обележје прве јединице најпре могло протумачити као назнака да је семантичка јединица 'плаво' усмерена на значење јединице 'зелено' (*плаво*→*зелена* боја) а не на боју ванјезичког ентитета (*плав* и *зелен*, тј. *плаво-зелен* → предмет). О блискости семантичке функције првог дела сложене речи са функцијом прилога сведочи колебање у начину писања спојева типа *горенаведени* (/ *горе наведени*) или *светлоплав* (неправилно *светло плав*), који заузимају добар део простора у нашим правописним речницима (в. нпр. ПСЈ 2010).

Предмета се, у извесном смислу, тичу прилози који долазе уз именице, али је и та веза условљена категоријалним типом самог предмета, што је истовремено и категоријални тип таквих речи-појмова (*мало брашна / хлеба / земље / ваздуха / лишћа / људи*). Чињеница да прилог у српском језику увек тражи форму генитива

¹⁷ Остављамо по страни прилоге за време и место, који су усмерени на прецизирање вредности изражених граматичким средствима (прилози за време), или су усмерени на ситуативни потенцијал процеса означених глаголом (прилози за место).

¹⁸ Ово показује колико су погрешне дефиниције придева као речи „које стоје уз именицу и ближе је одређују“: придеви ближе не одређују именицу, већ предмет (ванјезички ентитет) означен именицом.

(много брашна / жена / листова / јабука) говори да уз именице прилози, у ствари, координирају са тзв. деоним генитивом: дељивост квантитативних предмета се назначава падежом (мало ваздуха), а уз не-квантитативне појмове (по себи недељиве јединице) и обавезним обликом множине (много голубова).

6.2. Чини се да и ово мало илустрација довољно јасно сведочи о у суштини једнаком положају прилога и првих делова сложене речи: и једна и друга јединица су као детерминативи усмерене на значење надређене им јединице са којом чине једну семантичку целину. Дакле, ово *о* (/ *е*) у сложеним речима долази као знак да дата семантичка јединица није усмерена ни на шта друго до на значење надређене јој јединице која се у сложеници поставља на друго место. Вероватно је да се управо овако, као знак да семантичка јединица није усмерена на неки изванјезички предмет већ на значење друге семантичке јединице у низу, могу разумети и тзв. императивне сложенице. Наиме, чињеница да форма императива (нпр. *вуци*) подразумева нереференцијалност и неосетљивост на разлике у лицу (стварна заповест се упућује само другом лицу) и времену (императив је глаголски начин), – разумљивом чини појаву да се управо та глаголска форма (као аломорф, а не као императив: *помози* Боже, или стари оптатив: *помози* Бог → *помòзбòг*) појављује у функцији првог дела сложене речи (*вуцибатина*).¹⁹

6.3. Све ово мора бити повезано са аутоматским језичким механизмима који су у функцији елеминације помисли да је дата семантичка јединица употребљена референцијално, у функцији коју може имати као самостална реч. То објашњава појаву да уместо завршног *е* ило *о* код самосталних речи (*биље*, *поље*, *срце*, *око*, *очи*; *средње*, *задње*) у несамосталној употреби истих семантичких јединица неретко долази њихов алтернант (*биљојед*, *пољопривредник*, *срцолик*, *очевидан*, *средњовековни*, *задњонепчани*), да у слагање улазе „скраћене“ или „редуковане основе“ (в. Клајн 2002: 29-30, 65), нпр. *виосораван* (: висок), *сладолед* (: сладак), *дубодолина* (: дубок), као и чисте падежне основе или чисте коренске јединице (нпр. *имендан*, *зимзелен*).²⁰

6.4. У суштини, први (одредбени) део сложене речи долази као наговештај подређене идеје, а не као јединица повазана са речју одређене врсте. Примера ради, први део речи *топловод* или *топломер* носи несамосталну идеју ‘топло’, а не вредност ‘особина одређеног предмета’ (*топло* време) или опредмећену (поименичену) вредност *топлота* (исп. Клајн 2002: 29). То говори да се односи међу деловима сложене речи увек одређују „према њиховом значењу (унутрашњим, а не спољашњим обликом)“ (в. т. 2.3).

¹⁹ У првом делу императивних сложеница Р. Маројевић види „окамењени облик императива трећег лица јединице у оптативном значењу“ (према Милановић 2012: 194) и објашњава да се оптативно значење у даљем развоју изгубило а императивно *-и* прерасло у интерфикс (према Исто). О другачијим тумачењима таквих сложеница и статуса елемента *и* в. Клајн 2002: 83-84.

²⁰ Исп. битно другачије тумачење ова два последња и других њима сличних примера у Клајн 2002: 29-30. У савременим тумачењима творбе речи готово се редовно пренебрегава дијахрони аспект, који творба речи нужно подразумева: лексички систем једног језика већим делом чини оно што је некад створено, а мањим оно што се „сад“ твори.

По много чему изгледа спорна граматичарска пракса да се коренске морфеме као делови сложених (и изведених) речи посматрају као јединице које треба везати за одређену врсту речи.²¹ Такви поступци показују да се коренске морфеме посматрају као да су „делови говора“ (= „врста речи“),²² а не да су делови речи. Они указују на превид чињенице да се и формације типа *бело* као одређена „врста речи“ препознају тек онда кад се примене као самосталне речи, са могућом придевском, именичком и прилошком реализацијом (*бело платно*, *бело ми пред очима*, *гледа ме бело*). Ако, пак, стоји (мисли се) изван реченице и изван икакве друге везе, то *бело* је реч-појам: не придев већ име за „боју“ (исп. именице *добро*, *зло*).²³ Супротно овом, кад је део сложене или изведене речи (*белушка*, *белосветски*, *белобрад*, *белина*, *белац*, *белети*, *белити*), то ‘бел(о)’ је чиста семантичка јединица која не може припадати ниједној врсти речи. На такав статус одредбеног дела речи имплицитно указује и учење да спојни вокал потиче из оног времена када нису били развијени граматички системи који су, поред осталог, преузели и улогу формирања (формалног уобличавања) врста речи. Како ћемо видети, полусложене речи савременог језика нам говоре да би било умесно казати да је први део сложене речи као везана семантичка јединица нужно неосетљив не само на флексију, већ и на разлике између врста речи као језичких јединица и делова говора.

6.5. Укорееена пракса да се коренске морфеме као делови сложених (и изведених) речи повезују са речима као врстама²⁴ показује да се није ваљано усвојило античко упозорење да делови „имена“ (речи које саме нешто значе, а не изражавају време), „узети самостално, немају одређена значења, јер у сложеним речима не служимо се њиховим деловима као онаквим који и сами за се имају

²¹ Заједничка функционално-семантичка карактеристика коренско-основинског дела изведених и првог дела сложених речи је та што ти делови у односу на јединицу која иза њих следи (суфикс или други део сложене речи) обично имају детерминативну (одредбену, ограничавајућу) функцију. Још је Белић указивао на то да, изузимајући речи субјективне оцене, основа у изведеним речима увек има детерминативну, а суфикс „управну или главну функцију“ (Белић 1949: 114). Учешће чистих корена у изведеним речима омогућава чињеница да је суфикс везана морфема, што је довољан знак да семантичка јединица у основи речи (коренска морфема) мора имати функцију да прецизира (ограничи, одреди, семантизује) оно што се категорише датим суфиксом (исп. *дуб-ина*, *Дуб-ица*, *дуб-ок*, *дуб-ин-ски*, *дуб-и-ти* : *дубодол-ина*).

²² Античком термину *делови говора* аналоган је термин *врста речи* у нашој (и не само нашој) граматици. Та два термина се углавном тумаче као синоними, иако је само по себи јасно да они морају подразумевати битно различите критерије у класирању речи. Још је Белић указивао на то да „у називу ‘parties du discours’ француског и других језика има много више правога смисла него што се то обично мисли“ (Белић 1998: 49), запажајући да би се све „деиктичке речи“ (прилози, свезице, предлози и заменице) српског језика морале „сматрати по значењу као знаци одломака нашега говора“ (Исто: 349), тј. „не врсте речи већ ‘parties du discours’“ (Исто: 105). Јер, ово „врсте речи“ подразумева постојање посебних градивних средстава по којима се врсте речи разликују не само у говору, него и изван говора, у језику (нпр. *трчати* : *трчање*, или придев *дуг*, жр. *дуга* : именице *дуга* и *дуга*).

²³ Свакако је овакво посматрање речи, тј. посматрање речи као јединица које се мисле изван икакве везе (јединице језика), условило античко поделу речи које „саме нешто значе“ на „имена“ (именице и придеви) и глаголе (в. *Poet.* 89-90).

²⁴ На том се критерију заснива већина граматичарских класификација сложених речи (исп. нпр. поделу „детерминативних сложених ријечи“ у Живановић 1904: 183-189).

значење; на пример: у имену Теодор (Божидар) дор нема никаква самостална значења“ (Poet. 89-90). Друкчије речено, јединица која живи као реч са одређеним значењем, на унутрашњем је плану битно другачија од исте те јединице употребљене као део (први или други) сложене речи.

7. Да формативно *о* није само реликт старијег стања у граматичи (по пореклу стара основа која се функционално преобразила у спојни вокал), већ живо средство за уобличење семантичке јединице која се не употребљава самостално већ као подређен градивни елеменат сложене речи, понајбоље показују полусложени и сложени придеви који се у савременом српском језику граде од семантичких јединица истог типа:

(а) *књижевно-језички* (: *књижевни* и *језички* преглед, приступ), *плаво-зелени* (*плаве* и *зелене* боје); *српско-турски* (*српски* и *турски* речник, споразум, рат), *вардарско-моравски* (долина Вардара и Мораве, тј. *вардарска* и *моравска* долина);

(б) *књижевнојезички* (: *књижевни језик*), *лужичкосрпски* (: *Лужички Срби*), *староградски* (: *стари град*), *плавозелена* (нијанса зелене боје), *зеленоплава* (нијанса плаве боје) и сл.

Наиме, ако је неспорно да *о* долази као знак несамосталности употребе првог дела полусложене речи, мора бити да такав елеменат исту функцију има и у сложеним речима. Двочланост полусложених речи (непостојање „спојног вокала“ у њиховој структури) најбоље одражава начин писања (*црно-бело*, а не *црн-о-бело*).

7.1. У полусложеним речима по правилу имамо повезивање две јединице у напоредном односу (повезаност се назначавала формом прве јединице), и то повезивање две јединице које долазе као репрезентанти два раздвојена, али функционално повезана ентитета: *плаво-зелен* / *зелено-плав* (мајица, застава и сл.) подразумева непосредан спој (не помешаност боја, већ функционално јединство две различите боје) плавих и зелених поља или шара на једном предмету; *српско-турски* / *турско-српски* (речник, рат, споразум) представља два ентитета у функционалном јединству, али са јасним границама између оног што представља атрибут *српски*, и оног што се представља са *турски*.²⁵ Тако је са свим наведеним, али и са свим другим речима чије полусложено писање не долази као знак за граматички нерегуларну синтаксичку везу (као *ћул-баклава*, *узор-мајка*, *ауто-пут*), већ из референцијалносемантичких разлога.

По свему судећи, само се тако повезане семантичке јединице с пуним правом могу назвати напоредним (или „копулативним“): само је код њих логички могућа замена места саставних делова (*плаво-зелени* / *зелено-плав* дрес, *српско-турски* / *турско-српски* договор), и само код њих та замена не подразумева нову реч (исп. лична имена типа *Мирољуб*, *Љубомир*; *Драгољуб*, *Љубодраг*) или ново значење (исп. *плавозелен*, *зеленоплав*). Подразумева се да двојак ред речи каткад може

²⁵ Суштину овако сложених придева не мења то што се каткад, и то по правилу из разлога повезаних са административно-политичким одлукама да се две целине споје у једну, пишу као једна реч (*Чехословачка* : Чешка и Словачка, *босанскохерцеговачки* : Босна и Херцеговина, *косовскометохијски* : Косово и Метохија).

сигнализирати разлике у распореду ентитета које те речи представљају (нпр. *српско-турски* и *турско-српски* речник).

Основна разлика између оваквих сложених и полусложених придева долази отуд што се први изводе непосредно од именичких синтагми или од напоредно сложених имена (*књижевноисторијски* ← књижевна историја, *лужицкосрпски* ← Лужички Срби, *босанскохерцеговачки* ← Босна и Херцеговина), док се код других подразумева посредовање изведених придева у напоредном односу (*књижевноисторијски* ← књижевни и историјски ← књижевност + историја; *придевскоименички* ← придевски и именички (делови синтагме) ← придев + именица; *српско-турски* ← српски и турски ← Срби + Турци, *босанско-херцеговачки* ← босански и херцеговачки ← Босна + Херцеговина). У првом случају однос појмова је 1 : 1 (*књижевнојезички* : *књижевни језик*), а у другом 1 : 2, односно, два у једном : два (*књижевно-језички* приступ : *књижевни приступ* + *језички приступ*).

7.2. Сличан (напоредни) однос делова не карактерише ниједан од примера којима се у граматицима илуструју тзв. напоредне (/ координативне, копулативне) сложенице.²⁶ Значења сложених речи типа *југоисток*, *глухонем*, *стародревни*, *драгољуб* и сл., којима Стевановић (1975: 409) придодaje и књишку кованицу *српскохрватски*, говоре да њихови делови заиста не стоје у напоредном односу. Наиме, *југоисток* (и *југоисточни*) није копулативна сложеница јер не значи „и јужни и источни“, како те речи тумачи Белић (1949: 110).²⁷ Значење речи *југоисток* није нова (трећа) вредност која настаје као збир два засебна и равноправна значења (тип ‘лева ципела’ + ‘десна ципела’ → ‘ципеле’), већ трећа вредност као средња: ‘смер, јасно неодредив део између истока и југа’. Дакле, не „и јужни и источни“, већ ‘ни јужни, ни источни’, тј. *југоисточни* као нешто треће. Реч *југоисток* је по односу значења саставних делова и сложенице исто што и *плавозелен* ‘између плаве и зелене; ни плаве, ни зелене боја’.

Из сличних разлога се ни *глувонем* не може посматрати као напоредна сложеница: да ово *глувонем* не репрезентује две напоредне (независне) појаве (особине), већ однос узрока као неодређене (неманифестне) и последице као одређене (манифестне) појаве (‘нем због тога што је глув’), говори след јединица у сложеној речи (не **немоглув*, већ само *глувонем*). Дакле, делови речи *глувонем* не носе „по половину“ њеног значења (в. Клајн 2002: 37), већ подразумевају јединство узрока и последице (то је такође егзо-, а не ендоцентрична сложеница).

²⁶ За „координативне сложене ријечи“ Ј. Живановић (1904: 183) констатује да их „има мало у језику и тумаче се кад се између једне и друге дода и на пр.: *стармали*, тј. *стар* и *мали*“. Сличне констатације, уз исте и њима сличне примере (*„галохран, жљевудно, драгољуб, сјеверозапад, југоисток, сјевероисток, глухонијем“*, Исто), понављају се и у већини каснијих описа „напоредних“ сложеница (в. фус. 28).

²⁷ Сложенице *југоисток, свериосток, југозапад* и *северозапад* се као једине потврде за „координативне ендоцентричне сложенице“ доносе у Бјелаковић 2013 (49–50), уз тумачење да се „њихов координативни однос остварује на основу равноправног односа сложеничких делова који означавају ‘правац између наведених страна света’“ (Исто: 50). Све остале ендоцентричне сложенице из посматране термилошке сфере се препознају као субординативне, какве су и све егзоцентричне сложенице.

Исти поредак (ПОДРЕЂЕНА + НАДРЕЂЕНА, или НЕОДРЕЂЕНА + ОДРЕЂЕНА јединица) подразумева и сложеница *југоисток*, те ни у том случају надређена јединица не може бити на првом месту (**истокојуг*): ово *исток* (и *запад*) је у односу на оно *југ* (и *север*) одређена вредност (лако се и прецизно одређују по смеру „кретања“ сунца), док су *север* и *југ* зависни од „линије“ *исток – запад* и без нарочитих помагала нису јасно одредиви.

7.3. Од свих сложених речи којима Стевановић (1975: т. 497) илуструје тзв. напоредне сложенице,²⁸ само би се за књишко *српскохрватски* / *хрватскосрпски*, и то на основу идеолошки конструисаног и плански ученог значења, могло рећи да је било напоредна сложеница. Учило се, наиме, да *српскохрватски* / *хрватскосрпски* (језик) треба схватати као језик „који је заједнички Србима и Хрватима, српски колико и хрватски“ (РМС: *српскохрватскѣ*, -а, -б; исп. *хрватскосрпскѣ*, са два акцента). Имплицитно нам је показивано и то да овде примат има јединица која се постави на прво место: назив *српскохрватски* је коришћен у Србији и другим срединама, а његов синоним *хрватскосрпски*, ако је уопште и коришћен, само у Хрватској (исп. *србокроатистика*, не и *кроатосрбистика*).

Да то у српском језику не може бити тако, тј. да је след ПОДРЕЂЕНА + НАДРЕЂЕНА или НЕОДРЕЂЕНА + ОДРЕЂЕНА вредност општи закон у творби сложених речи (у творби уопште, али и у српском језику као целини, исп. *плав цвет*, *наше време*, *много добар*, *много ради*, *цар Лазар*), одавно је упозорио и исцрпно аргументовао Скендер Куленовић (1957) у трактату под насловом „Име језику“.²⁹ Усмеривши се на анализу могућих значења сложеничког назива за „један и јединствен“ језик (*српскохрватски*, са придодатом варијантом *хрватскосрпски*), званично усвојеног на Новосадском договору, уз анализу предлаганог полусложеничког назива (*српско-хрватски* / *хрватско-српски*), – Куленовић

²⁸ Поред властитих имена (*Миодраг*, *Милидраг*, *Љубодраг*) и фитонима *драгољуб*, сачињених од блискозначних тематских јединица, Стевановић (1975: 409) у ту групу укључују и сложенице настале као спојеви антонима (*даниноћ*, *братсестра*, *бабадевојка*, *стармали*), синонима (*стародревини*, исп. пример *галовран* у фус. 26) и назива у пракси повезаних предмета (*соихлебник*). Њима Клајн (2002: 33) додаје и заменичке спојеве *каткад*, *штошта*, *тамо-амо*, бројни спој *пет-шест* и редупликацију *разноразни*. Изузимајући спојеве са копулом и (*даниноћ*, *соихлебник*), уз фитоним *братсестра* у коме се та копула подразумева, у свим осталим примерима први део има детерминативну функцију или на неки други начин (положајем, формом) подређену вредност. Наиме, ако ово *каткад* упоредимо са спојевима два различита категоријална израза (нпр. *како кад*, *како ко*), схватићемо да редупликација подразумева неутрализацију упитности (*каткад*, *штошта*, *гдегде*), без модификације категоријалног приступа карактеристичног за спојеве типа *како кад*. Дакле, у овом *каткад* (‘понекад’) прво *кад* има функцију да друго *кад* сведе на чист категоријални израз, тј. да му одузме упитност као прирођену му прагматичку вредност. Само по форми (не и по вредности) је напоредно чак и диј. *кади́кад* ‘давно, одавно’. Ни сложеница *ста́рмѝли* не значи ‘стар и мали’, како је тумачи Живановић (1904: 183), већ ‘мали, а понаша се као да је стар’. Делови *стар* и *мали* нису у саставном већ у супротном односу: као први сложенички члан (видски неутрализован, исп. *ста́р* : *ста́р*, *ста́ри*), ово *стар*- у односу са *мали* има детерминативну функцију.

²⁹ На тај Куленовићев рад у више је наврата скретао пажњу М. Ковачевић – последњи пут у раду писаном поводом последње одлуке о задржавању назива *српскохрватски* у Речнику САНУ (Ковачевић 2011: 48-50; трактат је већим делом прештампан у Ковачевић 2003). Колико ми је познато, у граматикама и студијама посвећеним творби сложеница у српском језику нема одјека тамо изнесених Куленовићевих увида.

разоткрива читав механизам творбе сложених и полусложених речи у „српскохрватском“, тј. српском језику.

7.3.1. Сложеницу *српскохрватски* он најпре пореди са онима типа *тамномодар*, и као телентован песник, са изразито високим степеном освешћеног осећаја за ред и поредак у своме језику, долази до налаза да у сложеницама тога типа други део „придјева [...] игра улогу назива основног значења, а први [...] улогу модификатора основног значења“ (Куленовић 1957: 65). Из тог налаза произилази закључак да *српскохрватски* „може, по тој природи, значити с а м о *хрватски* језик у српској модификацији“ (Исто: 66), и обрнуто, да би *хрватскосрпски* могло значити ‘српски језик у хрватској модификацији’.³⁰

7.3.2. У даљем току анализе придев *српскохрватски* се упоређује са придевима који се изводе од синтагматских назива (придевско-именичке синтагме) типа *лужичкосрпски* (: Лужички Срби). То поређење показује да „придјеви *српскохрватски* и *хрватскосрпски* нису могли, по самој структури оваквих придјева, бити изведени ни од чега другог него од нонсенса: *Српски Хрвати* и *Хрватски Срби*“ (Исто: 67).³¹

7.3.3. У следећем кораку, али сада претежно логичким аргументима, Куленовић оспорава и ваљаност предлаганог полусложеничког назива *српско-хрватски* / *хрватско-српски* језик, заснованог на учењу о двојној припадности (или и двојном пореклу) једног језика („језик Срба и Хрвата“). Тај део своје „бриљантне аргументације“ (Ковачевић 2011: 49) Куленовић отпочиње запажањем да у „именима језика присвојно значење придјевског дијела деложирано је (оставља му се само један собичак за привремене боравке)“ (Куленовић 1957: 68), те да у нашем поимању језици постоје као „самосталне егзистенције“ – „као *тај* и *тај*, а не као *тога* и *тога народа* језик“ (Исто). Оним *француски*, *енглески* или *српски* језици се, дакле, не категоришу као *ЧИЛИ*, већ као *КОЛИ* (и *КАКАВ*) језик, што говори да су ти придеви фактички поименичени и да живе као властита имена по себи јединствених „егзистенција“.³² Следећи овај налаз, Куленовић закључује да полусложеница *српско-хрватски* „може значити у првом реду [...] *двојни језик*, *језик-амалгам*, а тек потом: *језик Срба и Хрвата*“ (Исто), тј. језик који је „двогуб по свом [...] *ткиву* и двогуб по својој [...] *припадности*“ (Исто: 69). Као бестелесно

³⁰ Већином аргумената из овог Куленовићевог трактата послужио се Д. Брозовић у раду *Lingvistički nazivi na srednjojužnoslavenskom području* (2001) – где оспорава ваљаност свих варијаната назива сачињених од придева *српски* и *хрватски* као „*višestruko mnogoznačnih*“, и залаже се за увођење назива *средњојужнословенски* језик, термина који би покривао „*samo zajednički dijasistem ranga jezika*“ (према Исто: 425). Кад је у питању сложенички назив, он понавља Куленовићев увид да „*srpskohrvatski* значи *normalno 'hrvatski na srpski način'*, *hrvatskosrpski* пак *'srpski na hrvatski način'*, *onako kao što tamnoplav* значи *'plav, ali na taman način'*“ (према Šipka 2012: 424).

³¹ Пропративши ову Куленовићеву аргументацију, Ковачевић (2011: 49) запажа да су ти закључци, ма колико „изгледали карикатурални“, истинити „јер се у српск(охрватск)ом језику сложенце не могу творити од независних него само од зависних синтагми“.

³² На исти начин, тј. истим средствима се често именују и државе, области, градови или сл. (категоријално исти појмови – квантитети као и *говор*, *језик*): *Француска*, *Немачка*, *Бугарска*, *Раишка* и сл. су властите именице (а не придеви) јер њихов животни оквир није *ЧИЛА*, већ *КОЛА* – држава, област, град. По истим су моделима, али уз учешће иживљених језичких средстава, настајала и имена *Србија*, *Русија*, *Румунија* и сл.

„ткливо“, језик не може подразумевати јединство делова типа *моравско-вардарска долина* (: долина Вардара и Мораве).³³

У закључку читавог трактата могло би стајати Куленовићево запажање да нема те „умјешности која би могла успјешно силовати језичку иманентност“ (Исто: 67) и учинити да се суштина једне *самосталне егзистенције* промени са добијањем „двогубог“, на страни скованог имена. Управо нас ово брани и од Куленовићеве ироничне опаске да су прихватањем имена *српскохрватски* Срби свету показали да „пристају да пишу *хрватским језиком* (само са мало *српског кајмака* при врху)“ (Исто: 69).

*

Да науком о језику није владала мисао о постојању спојног вокала и да се по чисто формалном критерију сложености типа *стармали* и *југоситочни* нису тумачиле као „стар и мали“, „и јужни и источни“, вероватно је да се не би могао конструисати ни образац тумачења речи *српскохрватски* („српски колико и хрватски“), која је увелико, на номиналном плану можда и неповратно, нарушила идентитет српског језика. След Куленовићевих аргумената и анализе изведене у овоме раду једнодушно указују на то да вокал *о* (/e) у сложеним речима не долази као спојни елемент већ као формативно обележје функције првог дела сложених (и полусложених) речи. Њиме се назначава да тај део има једну од три могуће функције: (1) вредност првог сложеничког члана се сједињује са вредношћу другог, семантички му надређеног члана (морфемска творба којом настају нове речи, типа *светлоплав*, *самохран*, *дивокоза*, *риболов*, *главобоља*, *биљојед*, *црногорица*, *југоисток*); (2) сложена основа изведене речи (придев, етник) као мотивну јединицу има синтагму која живи као израз једног појма (*лужичкосрпски* : Лужички Срби; *црногорски*, *Црногорац* : Црна Гора / Црна гора, *књижевнојезички* : књижевни језик, *средњовековни* : средњи век, *косовскометохијски* : Косово и Метохија),³⁴ (3) формативно *о* је знак тесне (функционалне) повезаности два напореда придева (*српско-турски* ← *српски* и *турски*), при чему форма првог члана полусложене речи назначава да се оно што репрезентује тај члан не остварује

³³ Оспоравајући ваљаност полусложеничког назива, Д. Брозовић запажа да „*srpsko-hrvatski* i *hrvatsko-srpski* значи да се ради о два одијелена објекта, као што се примјериче каже да је полjsка застава бијело-црвена, то јест горња пlohа бијела, долjнја црвена, као да је, рецимо, деkлинација хрватска, а конjугација српска, или обрaтно“ (према Шипка 2012: 424). Залагање за назив „*srednjojužnoslavenski*“, који би у „u генетској лингвистици, u обaмa њеним огрaнцима, повijеснопоредбеном i особито дијалектолошком“ (према Исто: 425) представљао један лингвистички ентитет, говори да је Брозовић прећутно прихватао и Куленовићев налаз да је у „именима језика присвојно значење придјевског дијела делoжирано“. Увид да језик не може бити двојан („српско-хрватски“) и да се језици поимају као *КОЈИ* а не као *ЧИЈИ* језик, морао је довести до знања да и стандардна „*novoshtokavština*“ мора бити део српског, или део хрватског језика. Само се тим увидом може објаснити Брозовићево одустајање од термина „*novoshtokavština*“ (: штокaвски, тј. новoштoкaвски – српски дијалекат и на њему засновани стандардни варијетети), који подразумева разлику према чакавском и кајкавском (хрватски дијалекти), те и залагање за неологизам „*srednjojužnoslavenski*“ („*zajednički dijasistem ranga jezika* [?]“).

³⁴ Примери типа *кѡсовскометѡхијскѡ* (: Косово и Метохија, српска покрајина) одражавају двојност једне организационе целине, и као полусложено-сложени придеви стоје на прелазу између другог и трећег модела.

самостално, већ у поларизованом односу (исп. *исток – запад, Београд – Ниш*) или у просторној, временској, сукцесивној (исп. *два-три, дан-два, данас-сутра*), функционалној и сл. вези са оним што репрезентује други полусложенички члан: *црно-бело* (← црно и(ли) бело), *књижевно-језички* приступ (← књижевни и језички приступ), *моравско-вардарска* долина (← моравска и вардарска долина / долина Мораве и Вардара).

Дакле, формативно *о* (/ *е*) увек долази као знак да прва семантичка јединица са другом јединицом представља нешто јединствено, тј. као знак доследно нереференцијалне примене прве семантичке јединице.

Цитирана литература:

- Babić, Stjepan. *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku. Nacrt za gramatiku*. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1986.
- Белић, Александар. Савремени српскохрватски књижевни језик. Други део: Наука о грађењу речи (1949). *Изабрана дела Александра Белића, том XIV*. Београд 2000, 92–213.
- Белић, Александар. О језичкој природи и језичком развоју (књ. I). *Изабрана дела Александра Белића, том I*. Београд 1998, 13–392.
- Бјелаковић, Исидора. Однос ендосентричних и егзосентричних именичких сложеница у географској терминологији Срба 18. и 19. века (1783-1867). *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* LVI/1 (2013), 45–59.
- Бошковић, Радослав. Развој суфикса у јужнословенској језичкој заједници (1936). *Одабрани чланци и расправе*. Титоград: ЦАНУ, 1978, 45–175.
- ЕРСЈ: *Етимолошки речник српског језика*, св. 3. Београд: САНУ – Институт за српски језик, 2008.
- Живановић, Јован. Сложене ријечи у српском језику. *Глас Српске краљевске академије* LXVIII (1904), 176–207.
- Клајн, Иван. *Творба речи у савременом српском језику. Први део: слагање и префиксација*. Београд 2002.
- Kristal, Dejvid., *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*. Beograd: Nolit, 1988.
- Ковачевић, Милош. *Српски писци о српском језику*. Београд: Источник, 2003.
- Ковачевић, Милош. Незаговорена питања српског језика. *Октоих* 1-2 (2011), 45–54.
- Куленовић, Скендер. Име језику (1957). У: Ковачевић 2003: 62-69.
- Меје, Antoan. *Uvod u uporedno proučavanje indoevropskih jezika*. Beograd: Naučna knjiga, 1975.
- Милановић, М. Александар. Бећковићев поетски опус као ресурс за истраживање сложеница са инфиксом *-и-*. НССВД 41/3 (2012), 193–209.
- Плунгян, В. А. *Общая морфология*. Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. Филологический факультет. Москва 2009³.
- Poet. Aristotel. *O pesničkoj umetnosti* (predgovor i objašnjenja Miloš N. Đurić). Beograd: Dereta, 2002.
- РСЈ: *Правопис српског језика*. Нови Сад: Матица Српска, 2010.
- Радић, Јованка. Неутрум или средњи род – термин и функције у језичком систему. *Годишњак за српски језик и књижевност* XX/8. Филозофски факултет у Нишу, Ниш 2006, 369–386.

- Радић, Јованка. Појам *род* у граматичкој и логици. *Посебно издање Зборника радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини*. Косовска Митровица 2010(а), 387–396.
- Радић, Јованка. Род у природи, граматичкој и друштву. *Гласник Етнографског института САНУ* LVIII/1 (2010б), 115–130.
- Радић, Јованка. О граматичком одређењу назива за лица у српској лексикографији. *Наш језик* XLVI/3–4 (2010в), 50–61.
- Радић, Јованка. Заменички систем – основа језика и говора (теоријско-методолошки приступ)“. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* LVI/1 (2013), 7–24.
- РМС: *Речник српскохрватског књижевног језика*. Нови Сад: Матица српска, 1967–1976.
- Skok, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: JAZU, 1972.
- Станојчић, Живојин., Поповић, Љубомир. *Грамматика српског језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2008.
- Стевановић, Михаило. *Савремени српскохрватски језик I*. Београд: Научна књига, 1975.
- Šipka, Milan. Jezik Bošnjaka, Hrvata, Srba i Crnogoraca – problem klasifikacije i nominacije idioma. *Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkog jezika* I/4. Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz – Beogradska knjiga, 2012, 411–438.
- Шанский Н. М. О соединительной гласной как словообразовательной морфеме. *Русский язык в школе*, сентябрь – октябрь (бр. 5). Москва 1958: 30–35.

CONNECTING VOWEL: A GRAMMATICAL REALITY OR GRAMMATICISTS' CONSTRUCTION

(from the interpretation of compound words to the language policy)

Summary

The paper re-examines the status of the so-called connecting vowel in the structure of compound words in the Serbian language. It demonstrates that what grammar interprets as the connecting vowel actually belongs to the first element of a compound: *slado-* in *sladoled* or *ribo-* in *ribolov* are allomorphs of the base morphemes *slad-* and *rib-*, suggesting that they cannot stand alone (i.e. that they are used determinatively, i.e. consequently non-referentially). The characteristics of such allomorphs are usually related to the neuter gender, whose grammatical functions are commonly recognized as reflecting its position in the structure of the gender as a lexico-semantic (the so-called natural gender) and referentially grammatical (gender motion), classification and flexion grammatical categories. This study also demonstrates that due to the asemanic character of the neuter gender, and the fact that it is not subject to gender motion, the typically neuter *o* (/e) suggests any non-referentially (non-independently) used semantic unit. The similarity between the function of the first element of compounds and the function of adverbs (determinative and non-referential character) is particularly highlighted. The analysis further denies the existence of compounds with parallel compound elements and demonstrates that compound elements in morphemes such as *jugoistok*, *gluvonem*, *starmali* etc. are not parallel but mutually dependent. It is also shown that the sequence SUBORDINATE + SUPERORDINATE or UNDEFINED + DEFINED value is a general rule in the formation of both compound and derived words. Special attention is paid to the compound *srpskohrvatski* (Serbo-Croatian) and the conclusion that such a compound word cannot designate a "language equally common to the Serbs and Croats, Serbian as much as Croatian". Compounds are further compared to semi-compound words and attention is drawn to different relations among their elements and the reasons why the first elements in compounds and semi-compounds bear identical features, while the two-component character of the latter is preserved due to the use of hyphen (*crno-beli*, and not *crn-o-beli*)

Key words: word formation, compounds, connecting vowel, gender, neuter, referentiality, determinateness, *Serbo-Croatian*